
ПОУЛЬ В.С.,

кандидат психологічних
наук, завідувач кафедри
дошкільної та початкової освіти,
Донецький обласний інститут
післядипломної педагогічної
освіти,
м. Донецьк

ОСОБЛИВОСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУ ОСВОЄННЯ ПЛАНУВАЛЬНОЇ ТА РЕГУЛЯТИВНОЇ ФУНКЦІЙ МОВЛЕННЯ ДІТЬМИ

У статті розглядаються особливості освоєння планувальної і регулятивної функцій мовлення дітьми старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. На основі формування вмінь самостійно будувати мовленнєві висловлювання запропонована функціонально-структурна модель оптимізації процесу освоєння вищезазначених функцій мовлення.

Ключові слова: мовленнєві висловлювання, планувальна і регулятивна функції мовлення, старший дошкільний вік, молодший шкільний вік.

В статье рассматриваются особенности освоения планирующей и регулирующей функций речи детьми старшего дошкольного и младшего школьного возраста. На основе формирования умений самостоятельно строить речевые высказывания предложена функционально-структурная модель оптимизации процесса освоения этих функций речи.

Ключевые слова: речевые высказывания, планирующая и регулятивная функции речи, старший дошкольный возраст, младший школьный возраст.

The article discusses the features of the development to planning and regulating functions of the speech of the senior preschool children and younger school age. On the basis of formation of skills to build their own speech utterances in which they begin to plan their activities and regulate the process of its implementation, it is proposed functional-

structural model of optimization of process of development of the functions of speech. It is revealed, that purposeful forming in children of abilities to model the utterance of different types during studies of the developing program contributes to the mastery of regulating and planning functions of speech, that optimizes the development of the ability to constructing their own behavior.

Key words: *speech expression, functions of speech of planning and regulating, senior preschool age, primary school age.*

Постановка проблеми. Особливу актуальність на перших стадіях онтогенезу набуває проблема становлення особистості дитини в процесі її підготовки до самостійного життя і самореалізації в навколишньому світі, оскільки діти дошкільного віку тільки вчаться будувати свою поведінку відповідно до соціальних умов. Успішність соціальної адаптації дитини за даними досліджень значною мірою залежить від рівня розвитку вмінь будувати зв'язні висловлювання, які забезпечують їй можливість реалізувати свою пізнавальну і соціальну активність як у колі однолітків, так і в спілкуванні з дорослими, тобто будувати власну поведінку відповідно до життєвих ситуацій.

Аналіз публікацій, виділення невирішених проблем. Мовлення у своїй розвиненій формі виконує регулятивну і планувальну функції дитячої діяльності та поведінки (К.Я. Вазіна, І.Б. Дауніс, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, В.С. Мухіна, С.А. Поліщук та ін.).

У дослідженнях Н.А. Бастун, Д.Б. Ельконіна, В.К. Котирло, Р.Є. Левіної, В.М. Переверзевої, Д.Б. Усика, Л.О. Шибицької та ін. було виявлено, що спочатку діти оволодівають вміннями регуляції своїх дій, які задані дорослим або правилами гри у словесній формі. З часом здібності самостійно пред'являти вимоги до однолітків, а надалі і до себе, діяти згідно з ними стають початковим етапом перебудови

мовленнєвих вказівок інших у механізми саморегуляції. Також у роботах Б.С. Волкова, Н.В. Волкової, С.Н. Карпової, О.Р. Лурії, Н.І. Непомнящої, Я.З. Невєрович, Н.П. Парамонові, М.А. Степанової, Л.М. Самошкіної, О.К. Тихомирова, Н.І. Чуприкової, Ф.Я. Юдович та ін. науковців було встановлено, що діти починають регулювати свою поведінку, спираючись спочатку на слово дорослого, потім – за допомогою власного гучного мовлення, далі – на основі мовлення «про себе». Результати дослідження В.І. Лубовського [4] переконливо свідчать, що у дітей з віком зовнішні форми прояву саморегуляції (безпосереднє спонукання до дій, підкріплення та мовленнєве позначення її) переходять до внутрішніх (вербалізація власних дій та планування майбутніх) і цей перехід являє собою основу розвитку планувальної функції мовлення. На думку О.В. Запорожця, П.В. Піменова, М.І. Лісіної, І.Б. Дауніса, початковим етапом становлення саме цієї функції у дітей є перехід від ситуативного мовлення до контекстного, коли дитина починає оволодівати вміннями формулювання змісту своїх зв'язних висловлювань.

Освоєння дітьми планувальної та регулятивної функцій, на думку Р.Є. Левіної [2], відбувається в процесі перетворення ситуативного мовлення у контекстне під час повідомлення своєї думки у висловлюванні. Цей процес може здійснюватися, по-перше, при

Рис. 1. Структура мовленнєвого висловлювання за О. Р. Лурією

поступовій зміні ситуацій взаємодії з оточуючими: від виконання вимог дорослого до спільних дій з однолітками, далі – до організації власної діяльності і поведінки; по-друге, при послідовному перетворенні особливостей розвитку мовлення в цей період: від зовнішнього мовленнєвого повідомлення для інших до егоцентричного мовленнєвого супроводу власних дій, надалі – до внутрішнього мовленнєвого планування своєї діяльності. Зазначене дозволяє нам припустити, що формулювання своїх думок, які зв'язані в єдине ціле і зрозумілі співбесіднику без урахування тієї конкретної ситуації, в якій вони здійснювалися, потребує оволодіння вміннями будувати висловлювання, а навчання дітей умінням самостійно їх створювати буде сприяти оптимізації освоєння ними вищезазначених мовленнєвих функцій.

Вперше структура породження мовленнєвого висловлювання була представлена в роботі О. Р. Лурії [5] і складалася з чотирьох етапів (рис. 1). До першого автор відносить мотив висловлювання; до другого – його задум, який являє собою схему згорнутого повідомлення своєї думки; третій – внутрішнє мовлення, під час якого задум переводиться до системи синтаксично розгорнутих речень; четвертий – формулювання розгорнутого мовленнєвого висловлювання, до якого входить не одне, а декілька взаємозв'язаних речень, оскільки воно складає єдину цілісну систему і виникає у процесі безпосереднього спілкування та під

час передачі інформації від однієї особи іншій.

Вчений вважає, що, по-перше, застосування складної системи «стратегій» (термін О. Р. Лурії) дозволяє людині виділити істотне його значення, гальмувати побічні асоціації і вибирати мовленнєві формулювання відповідно до поставленого завдання. По-друге, породження висловлювання включає постійний контроль за його протіканням, тобто свідомий вибір необхідних мовленнєвих компонентів з багатьох альтернатив. На думку психолога, цей вибір може приймати форму розгорнутих проб, що потребують спеціальних зусиль, або більш плавну форму, що підкоряється раніше виробленій схемі, етапи якої були ретельно опрацьовані.

Інша структура створення мовленнєвого висловлювання була запропонована О. О. Леонтьєвим [3] і також містила чотири етапи, але сутність її інша. Перший етап – мотивація – мається на увазі розуміння людиною причин, які обумовлюють її мовленнєву поведінку. Другий – задум – є програмою або його планом. Третій – здійснення задуму (або реалізація плану), який може протікати одночасно з другим, тобто поки одна його частина реалізується, наступна планується. Четвертий етап – це зіставлення реалізації задуму з самим задумом, тобто його оцінка з точки зору досягнення результату.

Надалі під мовленнєвим висловлюванням ми будемо розуміти мовлення, що безпосередньо включається до про-

цесу спілкування і передачі інформації від однієї особи іншій та складається з ряду взаємозв'язаних речень, що становлять єдину цілісну замкнуту систему, виникнення якої відповідає п'яти етапам: 1) мотивація (визначення мети висловлювання), 2) задум (планування змісту мовлення), 3) вибір структури (прогнозування загальної конструкції), 4) звукова реалізація (формулювання розгорнутого мовленнєвого висловлювання), 5) зіставлення реалізації задуму з самим задумом (тобто його оцінка з точки зору досягнення результату).

Деякими вченими вивчалися шляхи формування мовленнєвих умінь у дітей дошкільного віку, а саме: оволодіння зв'язним послідовним повідомленням думок; формування вмінь будувати речення; навчання переказу; створення невеличких описів, повідомлень, здійснення аналогізування тощо (І.М. Біла, А. М. Богущ, Л. Ф. Войтко, Н. В. Гавриш, Т. Н. Ушакова, Н. Харченко та інші). При цьому авторами не розглядалися питання становлення планувальної та регулятивної функцій мовлення в процесі цього навчання.

У роботах М. Ш. Абділова, Л. І. Волошенко, О. М. Корніякової, Н. П. Локалової, С. Л. Рубінштейна, І. П. Старагіної, О. В. Скориніної і Т. Б. Хомуленко та інших, які були спрямовані на вивчення мовленнєвого розвитку учнів початкових класів, розглядалися структури різних видів текстів та висловлювань, логічна узгодженість між їх частинами, формування вмінь самостійного аналізу художніх творів та створення оригінальних текстів тощо. Але, як і в роботі з дошкільниками, зв'язок між розвитком у дітей молодшого шкільного віку цих мовленнєвих умінь і оволодінням ними регулятивною та планувальною мовленнєвими функціями не був предметом їх дослід-

жень.

Більш ретельно психологами вивчалися окремі мовленнєві вміння в учнів середніх класів, а саме: сприймати та розуміти мовлення інших, ставити питання та складати план до змісту тексту, будувати смислову його структуру тощо (Н. С. Антонюк, А. С. Звоницька, Ю. В. Сурков, Н. М. Токарева, Н. І. Чуприковата інші). У деяких дослідженнях увага школярів зверталася на розкриття змісту висловлювання, в інших – на його структуру при переказі тексту або при складанні плану, у той час як спроби дослідити можливості побудови висловлювань певного змісту і структури були поодинокими. До них можна віднести дослідження В. Н. Васильєвої [1], в якому було визначено мовленнєві вміння, необхідні для процесу формування і реалізації думки, запропоновано алгоритм побудови і реалізації мовленнєвого висловлювання, який включає декілька етапів. Перший являє собою створення педагогом зразка мовленнєвого висловлювання; другий – формування у дітей мовленнєвих умінь його здійснення на базі запропонованого зразку; третій – узагальнення; четвертий – перенесення мовленнєвих умінь у нові умови. Але дослідницею не вивчався взаємозв'язок у підлітків між мовленнєвими вміннями і функціями.

Виклад основного матеріалу та результати дослідження. На основі вищезазначеного ми пропонуємо функціонально-структурну модель оптимізації процесу освоєння дітьми планувальної та регулятивної функцій мовлення шляхом навчання їх побудови висловлювань різного змісту і структури, яка представлена на рис. 2. Згідно з дослідженнями О. М. Корніяки, А. М. Леушиної, С. Л. Рубінштейна, В. Л. Скалкіна, навчання дітей створенню власного висловлювання складаєть-

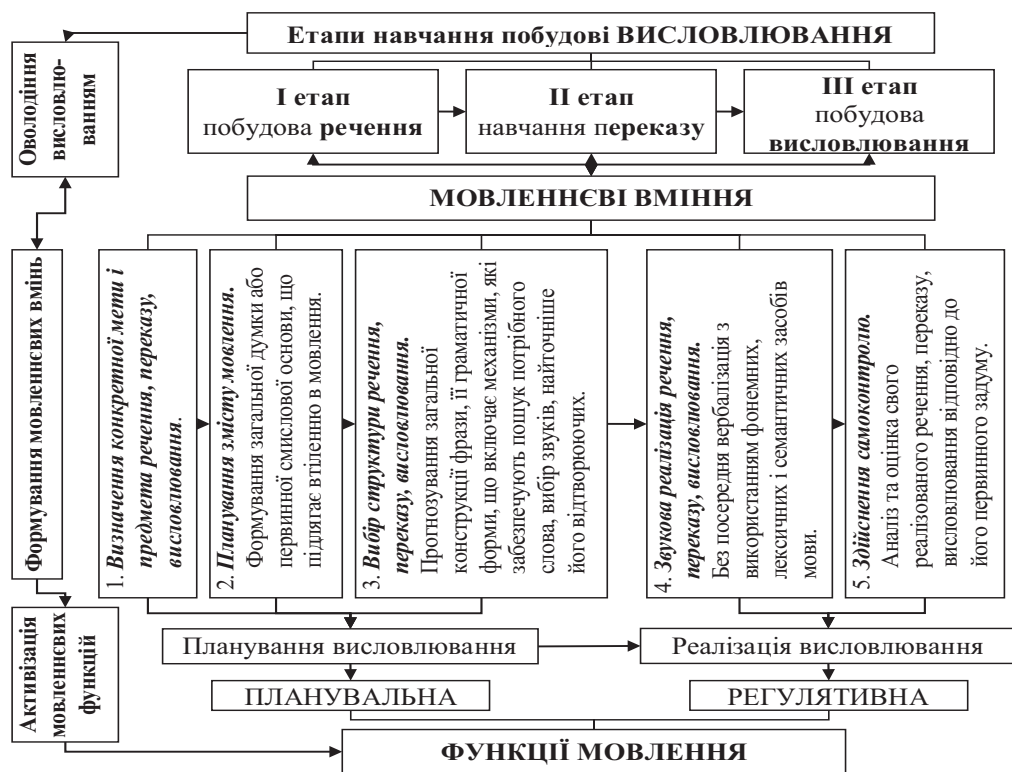

Рис. 2. Функціонально-структурна модель оптимізації процесу освоєння планувальної та регулятивної функцій мовлення дітьми при формуванні в них мовленнєвих умінь

ся з декількох етапів: спочатку оволодіння ними побудовою речення, далі – навичками переказу і тільки потім – умінь самостійного формулювання думок. На наш погляд, реалізація кожного з етапів передбачає наявність певних мовленнєвих умінь, а саме: визначення конкретної мети і предмету мовлення, планування змісту, вибору його структури з наступною звуковою реалізацією та здійснення самоконтролю. При переході від попереднього до наступного навчального етапу вміння дітей будуть удосконалюватися, а це сприятиме оптимізації процесу освоєння ними вищезазначених функцій.

Так, на етапі формування умінь будувати речення, зміст та структу-

ра яких планується і повідомляється дорослим, дитина виконує завдання, здійснюючи їх елементарні аналіз, оцінку та виправлення помилок. Чим різноманітніші надані педагогом зразки речень, тим ширше стає досвід дітей і тим активніше відбувається процес освоєння ними регулятивної функції.

Далі при організації в педагогічному процесі взаємодії з однолітками діти починають визначати мету спілкування з ними, планують зміст та структуру речення, що сприяє елементарному прояву планувальної функції, а при його вербалізації стежать за діями співрозмовників і в разі необхідності повторюють його або вносять відповідні зміни, що свідчить про пе-

рехід регулятивної функції мовлення на більш високий рівень її здійснення.

На другому навчальному етапі дитина оволодіває вміннями переказу, що, на думку вчених, є важливою основою поступового її ознайомлення зі структурами різних висловлювань. Повідомлення дітьми змісту відомого тексту, спираючись на наданий дорослим його план, стає підґрунтям для оволодіння вміннями аналізу виконаної роботи, надає їм можливість здійснювати контроль, оцінку та елементарне виправлення помилок переказів однолітків, що вдосконалює розвиток регулятивної функції мовлення.

Навчання дітей переказу за складеним спільно з педагогом або однолітками планом змісту почуті історії поступово сприяє виникненню здатності продумувати смислову основу кожної її частини, співставляти послідовність та прогнозувати загальну конструкцію їх відтворення, що в свою чергу оптимізує процес становлення планувальної функції.

На третьому – звукова реалізація дітьми висловлювання певного змісту і структури з подальшим його аналізом та оцінкою відповідно до задуму вдосконалює самоконтроль і корекцію мовлення та власних дій, тобто оптимізує становлення регулятивної функції. А поступове усвідомлення своїх цілей взаємодії з навколишніми спонукає дитину вчитися самостійно будувати висловлювання для досягнення оптимальних стосунків з ними, що, без сумніву, стимулює подальше освоєння планувальної функції.

Таким чином, оволодіння дитиною вміннями визначати конкретну мету і предмет мовлення на кожному етапі роботи, планування його змісту і вибір відповідної структури активізує розвиток планувальної функції мовлення, а аналіз, оцінка та корекція свого

висловлювання – регулятивної. Отже, формування у дітей вищезазначених мовленнєвих умінь буде оптимізувати процес освоєння ними планувальної та регулятивної функцій.

З метою перевірки вищезазначеного припущення була апробована експериментальна розвивальна програма, яка складалася з двох частин і реалізовувалася протягом двох років [6, 7]. У формуальному експерименті брали участь 52 дитини старшого дошкільного віку, а надалі – учні 1-х класів.

Після першого і другого року роботи були проведені контрольні зрізи щодо виявлення змін у рівні мовленнєвого розвитку дітей. На підставі отриманих результатів було встановлено, що відбулися позитивні зміни у кількісній представленості дітей експериментальної групи за рівнями сформованості мовленнєвих умінь (рис. 3).

У значної кількості дітей-дошкільників спостерігається середній рівень сформованості мовленнєвих умінь, а в майже половини першокласників – високий (у ході традиційного навчання вони мінімальні, оскільки для більшості старших дошкільників і першокласників характерним є низький рівень зв'язного мовлення).

Отримані в ході дослідження результати дозволили сформулювати такі висновки:

1. Виявлено взаємозв'язок між сформованістю мовленнєвих умінь у старших дошкільників і молодших школярів й освоєнням ними планувальної функції мовлення – діти здатні визначати головну думку свого висловлювання й продумувати послідовність його здійснення залежно від структури. Подібний взаємозв'язок помічено і стосовно регулятивної функції мовлення – старші дошкільники та першокласники можуть втілити задум, зі-

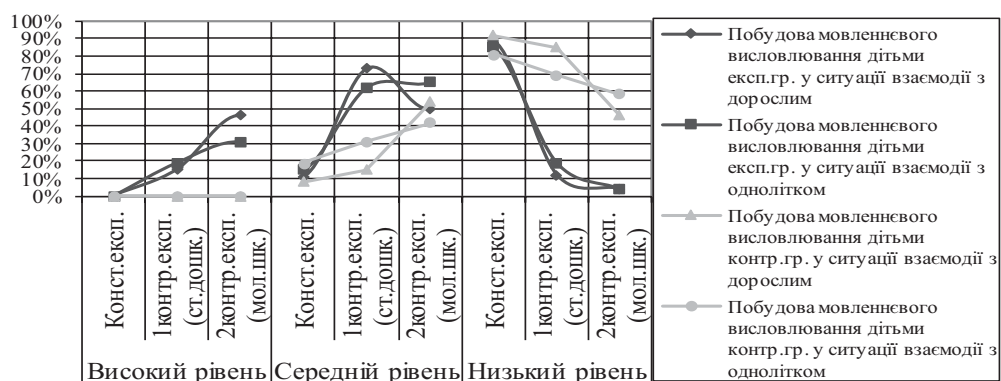

Рис. 3. Розподіл дітей за рівнями сформованості мовленнєвих умінь, що виявлені в ситуаціях їх взаємодії з дорослим та однолітками (у%)

ставити одержаний результат з передбачуваним та оцінити його.

2. Цілеспрямоване навчання дітей будувати зв'язні висловлювання активізує процес освоєння ними регулятивної та планувальної функцій мовлення.
3. У кожному віковому періоді освоєння функцій має певні особливості: у

дітей-дошкільників більш активно відбувається процес становлення регулятивної функції мовлення, а у першокласників – планувальної. Тобто, старший дошкільний вік можна вважати сензитивним для освоєння дітьми регулятивної функції мовлення, а молодший шкільний – планувальної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильева, В. Н. Формирование процессуальной стороны самостоятельности школьников в обучении речевой деятельности [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук / В. Н. Васильева. – Казань, 1980. – 21 с.
2. Левина, Р. Е. Идеи Л.С. Выготского о планирующей речи ребенка [Текст] / Р. Е. Левина // Вопросы психологии. – 1968. – № 4. – С. 105-115.
3. Леонтьев, А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания [Текст] / А. А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – 307 с.
4. Лубовский, В. И. Развитие словесной регуляции действий у детей [Текст] / В. И. Лубовский. – М. : Педагогика, 1978. – 224 с.
5. Лурия, А. Р. Язык и сознание [Текст] / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 413 с. : ил. – Библиогр. : с. 394-412. – ISBN 5-222-00265-9.
6. Поуль, В.С. Особливості навчання дітей побудові зв'язних висловлювань [Текст] / В.С. Поуль, Л. І. Волошенко // Вересень. – 2012. – № 3-4. – С. 78-85.
7. Поуль, В. С. Особенности динамики волевого и речевого развития детей в условиях экспериментального и традиционного обучения [Текст] / В. С. Поуль // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – № 6 (96). – Курск, 2014. – С. 163-167.